

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ДІН МӘСЕЛЕСІ

Сабырхан СЫМАҒҰЛОВ,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының саяси-идеялық ахуалына ислам дінінің әсер еткенін мүлдем жоққа шығаруға болмайды. Ресей мемлекетінің отарлық қыспағындағы орыстандыру саясатын дер кезінде байқаған қазақ зиялылары қазақ халқын ислам дініне жаппай тартып, жаңа үлгідегі мектеп, медреселер арқылы дін насихатын күшейтуді, сөйтіп, енжар, көшпелі халықты бір ту астына біріктіруді өздерінің патриоттық борышы санады. Орыс чиновниктерімен ауыз жаласқан молдалар мен дін өкілдерінің исламды бұрмалаған, дүмшелікке айналдырған жағымсыз әрекеттері қоғамдық, саяси-құқықтық ой-пікірлер аясында қатаң сынға ұшырады. Европалық білім ордаларынан сусындаған қазақ зиялылары барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, дінді саясат пен ағартушылыққа және құқықтық жүйені өзгертуге ұштастыру арқылы ұлттық прогресске көтерілуді – саяси міндеттердің ең өзекті, көкейтесті санатына жататын заңдылығын айқын байқаған.

Сондықтан, қазақ зиялылары саяси күресте діни фактордың маңызын жақсы түсінді. Олар қазақ халқының діні ислам екенін көрсете отырып, қазақтарды нағыз мұсылман ретінде таниды. Біздің қазақтың бүкіл өткен зиялылары дінмен тікелей байланыста болды. Қазақтың дәстүрлі ұғымында зиялылық тікелей дінмен астасып кеткен. Исламда зияткерлік өте күшті дамыған. Зиялылықтың өзі араб сөзінен шыққан. Ол тікелей ғылыммен, имандылықпен байланысты. Осының бәрі зиялылықтың негізі имандылықтан, діни білімнен басталатынын көрсетеді. Біз қазақ зиялыларының көпшілігінің әуелгі сауатын мешіт қабырғасынан, молдадан дәріс алғанын байқаймыз, яғни негізінен қазақ зиялылары діннен сусындаған. Алаш қайраткерлерінің ішінде ислам дінінің көптеген ірі өкілдері болды.

Дүниежүзілік тарихтың қайсыбір қиын-қыстау кезеңдерінде дін – ұлт зиялыларының рухани қаруына айналып, отарлық езгіге қарсы бұқара халықты көтеруге, біріктіруге және топтастыруға пайдаланылған күш болған. Осы мәселені жақсы меңгерген кейбір алаш зиялылары шариғат арқылы қоғамдық қатынастарды реттеумен халықты дінге баулып, оған деген талаптарды күшейтіп, мұсылман көшпелі қазақ халқын біртіндеп тәуелсіздік жолына түсіруге тырысты.

Белгілі Қоянды жәрмеңкесінде өмірге келген Қарқаралы петициясына 14,5 мың адам қол қойған еді. Петициядағы 11 тармақтан тұратын талап-тілектер сол тұстағы қазақ елінің қоғамдық өмірдегі ең негізгі мұқтаждықтарын толық қамтыды. Онда жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне қазақ елінің мүддесіне сай өзгерістер енгізу, цензурасыз газет шығару және басқа аса маңызды мәселелермен қатар ұждан бостандығы, дін тұту еркіндігі мәселелері де көтерілді.

Орал және Торғай облыстары қазақтары жолдаған петиция да осыған мазмұндас болды. Ол қазақ тілінде жазылып, 1905 жылы Орал

қаласындағы К.М.Тухватуллин баспасында жарық көрген. Екі бөлімнен тұратын бұл құжатта қазақ елінің дін және жер мәселелеріне байланысты талаптары жан-жақты және дәл баяндалған. Петицияның әр бөлімінің соңына 22 адамнан қол қойған және олардың басым бөлігі (30-ға жуық) ишан, қажы, молла сияқты дін қызметіндегі кісілер болатын. Сондай-ақ бұл құжатты дайындауда Бақытжан Қаратаевтың басшылық рөл атқарғанын аңғару қиын емес [1].

Сондықтан бұл іске дін қызметкерлері де өз үлесін қосқан және олардың ықпалы аз болмаса керек. Ә.Бөкейханов петиция тексінде дінге байланысты талаптардың бірінші кезекте тұрғандығын діншіл, түркішіл интеллигенцияның халық арасындағы ықпалының басым түсіп жатқандығымен байланыстырды [2] деп атап көрсетеді белгілі тарихшы-ғалым М.Қойгелдиев.

Ресей Мемлекеттік Думасына депутат болып сайланған қазақ зиялылары мұсылман депутаттары фракциясына қатысып, жұмыс жасады. Олар мұсылман депутаттардың фракциясында қаралған кеңестерде қазаққа керекті мәселелерді көтерді.

Ұлттық мерзімді баспасөзі жоқ, ал жазба әдебиеттің әлі қалыптасып үлгермеген кезінде қоғамдық-саяси тақырыпқа жазылған кітаптардың орны ерекше еді. Сондай отаршыл әкімшілік орындарына үлкен қолайсыздық тудырған алғашқы кітаптардың бірі 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» кітабы болды.

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты!

Жер кетті, дін нашарлап, хал нарам боп,

Қазағым, енді жату жарамасты! [3].

Бұл кітап сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамдық өмірінің ең зәру саяси-әлеуметтік мәселелерін көтеріп, ұлттық сананың оянуына үлкен әсер етті. «Оян, қазақ!» халық арасына тез тарап, өте көп оқылатын кітапқа айналды. Бір қызығы сол, бұл кітапты халық арасында кең насихаттауда белсенділік танытқан дін қызметкерлері молда, имамдар болды. 1911 жылы маусым айында Ақмола губернаторының нұсқауы бойынша «мұсылман жұрттарының арасында қылмысты басығаны «Оян, қазақты!» таратып, қылмысты іс жасағаны үшін Ақмола қаласындағы 2-ші үлкен мешіттің имамы Хаджитулла Хаким Дәуд Махмұтовтан жауап алынып», имамның ондай іспен айналысқаны дәлелденген соң, ол қызметінен қуылып, Дала Ережесінің 34-бабына сәйкес дала облыстарынан үш жылға жер аударылған [4].

Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетінің беташары болған кіріспе сөзін «Құдай сәтін салсын «әумин» деп қол жайып, «әуп» деп күш қосып, «Алла» деп іске кіріселік» деп бастайды [5]. Ә.Бөкейханов 1915 жылы өзінің «Қазақ» газеті шыққанының 2 жылдығына арналған «2 февраль» атты мақаласында: «Күштіге сыйынсаң құдайға сыйын» деген, әуелі құдайға сеніп, екінші, құдайдан соңғы күшті халыққа сүйеніп, «Қазақ»